

ચંદ્રદૂત

મહાકવિ કાલીદાસ કૃત મેઘદૂતની અનુકૃતિ.

કર્તા

મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

ભામનગર

૧૪

૧૪૭૮૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭૮૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અન્નદૂત

વિષય ૬ - : ૪

ચન્દ્રદૂત

મહાકવિ કાલિદાસ પ્રણીત

મેઘદૂતની

: ગુજરાતી અનુકૃતિ :

: કર્તા ને પ્રકાશક :

મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

જામનગર

મૂલ્ય રૂ. ૨૫ આના

વિ. સં. ૧૯૮૫

ઈ. સ. ૧૯૨૬

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૫૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪ ૭૮૧
સર્વ હક્ક સ્વાધીન

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
અનનન વિ. પાઠક

શ્રી _____ ને

_____ તરફથી.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥

દ્વામ્પત્યની રસિકતા જેમણે પ્રોછી છે, વિરહની
મીઠાશ જેમણે માણી છે, જીવનની મોંઘામાં મોંઘી
પળા જેમણે ઉત્કંઠ પ્રેમીના ધ્યાનમાં ખર્ચી છે,
એ જગદમ્પતીઓને આ ન્હાનકડી રસકથા
: સરનેહ સમર્પણ :

જીવન એટલે અનુકરણ :
અનુકરણ એટલે
આદર્શને પહેંચી વળવાની
સક્રિય મનોવૃત્તિ.

: આભાર દર્શન :

ચન્દ્રહત અનેક વ્યક્તિઓનું આભારી થયું છે. સાક્ષરોત્તમ દિ. બા. મુરખીવર્ય કેશવલાલભાઈ ધ્રુવે તેને પોતાની મહામૂલી સૂચનાઓથી અલંકૃત કર્યું છે. કાવ્ય સાહિત્યના અભ્યાસી અને વિવેચક મુરખી રામનારાયણભાઈએ મમતાથી તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. મુરખી દુર્ગાચંકરભાઈ શાસ્ત્રીએ તેને પ્રેમભર્યું પ્રોત્સાહન આપીને તેના કોડ પૂર્યા છે. 'શારદા' ના તંત્રી, મહારા મિત્ર શ્રી. રામચુરાએ તેના ટેટલાક પ્રસંગોને 'શારદા' માં સપ્રેમ શોભાવ્યા છે. ને ભાઈશ્રી ગજનનભાઈએ તેમાં પોતાની કળા પૂરી છે.

એ સર્વના આભારો શબ્દોમાં મૂકી શકું તેમ નથી, છતાં ય અત્યારે તો અહીં એ કેવળ શબ્દો દ્વારા જ માનવા પડે છે. જેમણે જેમણે ચન્દ્રહતને પોતાનું માન્યું છે તે સર્વનું ચન્દ્રહત આભારી છે ને : અન્ત સુધી રહેશે જ :

: નિવેદન :

“બોલ, ‘કાકા...’” પડશે પડે છે, ‘તા...તા...’ અને ‘કાકા’ ના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં થે કંઈક ઓર મીઠાશ ‘તા...તા...’ નો એ નિખાલસ ને અવ્યક્તવર્ણ પ્રતિધ્વનિ આપે છે. કારણ માત્ર એટલું જ કે એ પ્રતિધ્વનિ કરનાર ચાર પાંચ વર્ષનું એક ન્હાનું બાળક હોય છે. બાલકના અવ્યક્તવર્ણ ઉચ્ચારો—અનુકૃત ઉચ્ચારો થે વડીલોને રમણીય લાગે છે.

બાલ્ય એટલે અનુકરણ—સફળ ને નિષ્ફળ : અનુકરણ કરતાં કરતાં જ સર્જનની સર્વોચ્ચ કક્ષાએ નૈસર્ગિક શક્તિસમ્પન્ન માનવી પહોંચી શકે. સર્જનના મહાવૃક્ષનું સુક્ષ્મબીજ અનુકરણ. સાહિત્ય-કાશના શાશ્વત તેજઃપુંજ રાશિઓએ પણ પ્રારંભ અનુકરણથી કર્યો હતો, તો મારા જેવા પ્રાકૃત જનને તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાશે એમ આશા રાખું છું.

ચન્દ્રહત અનુકરણ છે. તેના કર્તાને સાહિત્યજીવનમાં પ્રવેશ કર્યું જાય છે ચાર પાંચ વર્ષ થયાં હશે. ચન્દ્રહતની વાણી અવ્યક્તવર્ણ છે. કાશી ને તોતરી છે. અને છતાં ય, રસિક હૃદયોને એટલે અંશે તે રમણીય લાગે તેટલે અંશે તે સફળ છે. એમાં કેવળ ચાળા પાડવાની નિન્દા મનોવૃત્તિ નથી; પણ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની જિજ્ઞાસા-વાણી અનુકૃતિ છે. એ જિજ્ઞાસા તોપવા જતાં મેં અનુકૃતિ કરવા જતાં રખલનો થયાં હોય તો તે, જિજ્ઞાસુ કર્તાની આશક્તિને અભારી છે.

નિવેદન

કાલિદાસની વાણીએ ને સ્વ. કીલાભાષકૃત મેઘદૂત ભાષાન્તરે લગાડેલી મોહિનીથી આ અનુકૃતિની અભિલાષા જન્મી. આજે એ અભિલાષા સંતોષાય છે ને ગુજરાતી સાહિત્યને ચરણે અદ્વ્ય ને અવ્યક્તવર્ણ્ય ચન્દ્રદૂત ધરાય છે.

મેઘદૂત-સર્વાંગસુન્દર ખંડકાવ્ય-ની સાથે સ્પર્ધા કરવાના કોડ એ અનુભવહીન બાલકને પાલવે તેમ નથી. મેઘદૂતનાં રસસૌન્દર્યથી એક અથવા બીજી રીતે અનભિજ્ઞ રહેલાંઓને તેમાં રસ લેતાં કરવાનો જ એનો મુખ્ય હેતુ છે. અને તેથી જ, સ્વ. કીલાભાષકૃત ભાષાન્તરનાં ચરણોનો એમાં છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એનો ૯૧ મો શ્લોક તો આખો એ એ ભાષાન્તરમાંથી જ લીધો છે. એની રચના, એના શબ્દોને વાક્યો વગેરેનું, કેટલેક સ્થળે સીધી રીતે ને કેટલેક સ્થળે આડકતરી રીતે, થયેલું અનુકરણ પણ કેના ધ્યાન બહાર રહેશે ?

ગુણુપારખ ગુજરાત એને ' મેઘદૂત પ્રવેશક ' તરીકે સત્કારે તો પણ ધણું ય..

અને ગુજરાત જો એ રીતે એને અપનાવે તો એ યશ્વ, એને પ્રોત્સાહન અને સૂચનાઓ આપનાર વડીલોને ને મિત્રોને અને એનાં પ્રકાશનને કેટલેક અંશે સરળ બનાવનાર એના અગાઉથી ગ્રાહક થએલા ગૃહસ્થોને જ છે.

જમનગર
અપાડી બીજ
વિ. સં. ૧૯૮૫

}

મ. મ. ઝવેરી

પરિચય

ચન્દ્રદૂતનો પરિચય કરાવવાનું મેં માથે લીધું છે પણ કોઈ સામાન્ય કાવ્યના કરતાં આના પરિચયનું કામ વધારે મુશ્કેલ છે. કારણકે આ કાવ્યનું ગુણદર્શન થવામાં કેટલાક અંતરંગ અને બહિરંગ અંતરાયો આવે છે.

પ્રથમ તો આ કાવ્યના લેખકને આધુનિક અંગ્રેજી સાહિત્યનો ખિલકુલ પરિચય નથી, તેથી અંગ્રેજી સાહિત્યની કલ્પના કે વિષયથી જેમની રુચિ ધડાધ હોય તેવા વાચકોને આ કાવ્યનો વિષય જૂનો લાગે. જેમને ટૂંકાં કાવ્યો વાંચવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેમને આ કાવ્ય, માત્ર ૧૦૧ શ્લોકોનું હોવા છતાં, લાંબું લાગે. વળી આ કાવ્ય દેખીતી રીતે કાલિદાસના મેઘદૂતનું અનુકરણ છે. એટલે અનુકરણમાં મૂળના જેવો રસ ન હોય એમ કહી, મેઘદૂતની છાયાનું દર્શન ન કર્યું હોય એવો વાચક પણ તેની ઉપેક્ષા કરે. અને મેઘદૂતનું અનુકરણ છે માટે તેની રસપરીક્ષા કરવા તેની મેઘદૂત સાથે તુલના કરવી એ તો સૂર્ય પ્રકાશમાં ચન્દ્રના તેજની પરીક્ષા કરવા બરાબર છે. એમ કરીએ તો તો લેખકને કાલિદાસની ઉપાસના અવળી ફળી જ ગણાય. દુપાલ અને તાર વિનાના જમાનામાં મેઘના દૂતત્વની કરેલી કલ્પના જેટલી ઉચિત અને રમણીય લાગે તેટલી અત્યારે કરેલી

પરિચય

નવી કંપના ન લાગે. વળી કાલિદાસના મેધનો દક્ષિણથી ઉત્તર જવાનો જેવો કુદરતી માર્ગ છે, તેવો ચન્દ્રને પૂર્વથી પશ્ચિમ જવાનો નથી. ચન્દ્ર હિમાલયથી દારિકા જાય છે એમ કહી ન શકાય. વળી કાલિદાસ જેમ પોતાના સમયની ભૂગોળમાં મેધનો માર્ગ વર્ણવતો હતો તેમ આપણો લેખક આધુનિક ભૂગોળમાં ચન્દ્રનો માર્ગ મૂકી શકે તેમ નથી (જો કે આ લેખકે તે પ્રયત્ન પણ કરી જોયો છે) કારણકે આધુનિક સમયે ચન્દ્ર સાથે સંદેશો મોકલવાનું પ્રયોજન નથી. અને પ્રાચીન ભૂગોળનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ જે સત્યનો રણકારો મૂકી શકે તે આપણો લેખક ન મૂકી શકે. આપણું તે સમયનું ઇતિહાસગ્રાન એટલું બધું અપૂર્ણ છે. અને લેખક પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રમાણે માર્ગ દોરે તોપણ વાંચનારનું જ્ઞાન એટલું સંપૂર્ણ ન હોવાથી તેને એમ લાગ્યા જ કરે કે આ બધું કલ્પિત વર્ણન છે. આવી રીતે આ કાવ્યને પ્રથમદર્શને ધણા જ ગેરફાયદામાં કામ કરવાનું છે.

પણ આવાં પૂર્વાનુમાનોથી અને ઝીણી વિમતોથી દૂર રહી જો કોઈ વાચક ખરા કાવ્યકુતૂહલથી આ વાંચશે તો તેને જરૂર લાગશે કે શબ્દાર્થ કલાયુક્ત ચર્ધ જે વિશિષ્ટ આહ્વાદ આપી શકે છે તે આ કાવ્યમાં ધણી જગાએ છે. લેખકે અનુકરણ કરી કરીને પણ કાલિદાસનું કર્યું છે, તેને કાલિદાસની ખરેખરી લગની લાગેલી છે, તો કાવ્યમાં તે બિલકુલ ન ફળે એમ તો કેમ જ ખતે ?

પરિચય

આખું કાવ્ય મન્દાકાન્તા વૃત્તમાં એકધારું ચાલે છે, પણ વાંચતાં એક જ વૃત્તથી ક્યાંઈ કંટાળો આવતો નથી. અને કાવ્ય ભાંધું છતાં વૃત્ત સર્વત્ર પ્રવાહી છે. લઘુ ગુરુની કતોએ પુષ્કળ છૂટ લીધી છે, પણ તે એકાદ જગાએ જ કર્ચુકદુ છે, બાકી કર્ચુને કોઇ જગાએ વિસંવાદ ભાગતો નથી. કાવ્યબંધ ક્યાંઇ પણ શિથિલ થતો નથી, અને લેખક, પ્રારંભકને ત્રિપથે દોરનાર અનુપ્રાસ કે એવા શબ્દાલંકારના મોહમાં ક્યાંઇ તથ્યમા નથી. કાવ્યનો પ્રવાહ વિપુલ અને વેગવાન છે. રસ વિપ્રલંબ શૃંગાર છે, અને તેનું નિરપણ શિષ્ટ સાહિત્યના અનુકરણનું છે પણ તેનું ઔત્સુક્ય જરા પણ કૃત્રિમ નથી. કાવ્યનો વેગ, કાવ્યની લંબાઈ, લઘુ ગુરુની છૂટો, આવેશમય ઔત્સુક્ય જોતાં કંઈક કલાંત કવિ યાદ આવે છે. કાવ્યની કલ્પનામાં કોઇ કોઇ જગાએ ખરેખર વિજયરણ્યકાર સંભળાય છે. થોડાં ઉદાહરણો લઇએ:

પૂર્વાકારો ક્ષિતિજ સમિથે, અંગ પ્રત્યંગ જોડી,
સૂતાં તારાપથ વસુમતિ. આદિથી ન્યાં રૂપાળાં;
ત્યાં બ્હાલાંને વિવશ કરતો, પ્રેમના તત્ત્વ જોવા,
લાજથી તેણે હિમકર રોડે, વિશ્વ સોહાવમારો.

તારાપથ*—સંસ્કૃત હોય શબ્દ પણ પુર્વિભગ પસંદ કયો છે,—
અને પૃથ્વી બન્ને જગતના આદિથી અંગપ્રત્યંગ જોડી સૂતેલાં છે એ
કલ્પના નવીન છે એટલી જ સત્યનિષ્ઠ છે, અને વિપ્રલંબ શૃંગારની
ભૂમિકા રચવાને ઉચિત પણ છે.

* એટલે આકાશ.

પરિચય

સર્વાંગે વં સુભગ સન્નિને કેસરી સ્વાંગ આળે,
કસ્તૂરીનું તિલક કરિને બાહ મધ્યે, વિરાળે,
નક્ષત્રોના ગણશું રજનીકાન્ત ! શોભી હું રે'શે,
રાધા સાથે રમિ, હરિ બન્યા હોય શું ગૌર નાણે !

કાલિદાસે ઇન્દ્રધનુષ વાળા મેધને, મોરમુગુટ કૃષ્ણ સાથે સરખાવ્યો હતો, તો આ લેખક પણ ચન્દ્રને કૃષ્ણ સાથે સરખાવે છે. ચન્દ્રને કાળું શશ્વચિન્હ છે, તો કૃષ્ણને બાલે કસ્તૂરીનું તિલક છે. અને કૃષ્ણ કાળા છે તેનું કેમ ?—ગોરી રાધા સાથે રમી રમીને તે પણ ગોરા થયા છે ! રાધાકૃષ્ણના વિહારમાં દ્યારામે આવો રંગવ્યત્યય માત્ર કલ્પેલો હતો, તેને આપણા લેખક સિદ્ધતરીકે માની લઈતેના ઉપમામાં ધણા જ કૌશલથી ઉપયોગ કરે છે.

માર્ગમાં આવતાં કેલાસ, ગંગા, યમુના, કુરુક્ષેત્ર, તેની સાથે સંકળાયેલો ગીતા અર્પનારો યુદ્ધનો ઇતિહાસ, ઉજ્જવિની અને મહાકાલ, નર્મદા વગેરેનાં વર્ણનો રસિક છે. આપણે થોડાં જોઈએ.

નાણે શોધે યુગ યુગ જુની સંસ્મૃતિઓ, પ્રસારી,
દષ્ટિ દૂર ફિતિજ સુધિ યે કો તપસ્વી મહર્ષિ;
તેવો જીવો અચલ, ઉજળો, આબને થોભ દેતો,
શીળાં તેજે સભર ભરિયા, રહોય કેલાસ દૈવી.

x

x

x

જ્યોત્સ્ના સાડી, ઝળહળ થતી મેખલા દીપકોન્ની,
શીલો કરાં રિમતથી હસતી હોય નાણે ઉમાને;

પરિચય

વિસ્તીર્ણા એ નગપતિ તણી નન્દિની ભૂંડીને,
ઠેલી જોજે કનખલ વિશે, મત સંમોહિની શી.

જોને નાદે પ્રજાકુલવધૂ શુદ્ધિ સર્વે ગુમાવે,
કાલિન્દી ચે કલરવ તણ, રથેયં ધારી રહે છે:
તે ઇંસીને ચક્રપતિ તણ, છાડિને કુંજ રમ્ય,
પ્રેરે પ્રૂંછી અરિદલનમાં પાર્થને પાંચજન્ય.

રહામાં રહામાં ધસત, જ્યમ કો અર્ધુવો વાયુમત,
સૈન્યો બેટયાં પ્રખર બળથી, પાર્થને કૌરવોનાં;
આપ્યું જ્યાં તે ઉપનિષદના જ્ઞાનનું દૂધ ગીતા,
બ્રહ્માવર્તે જરૂર વિચરી એ કુરુક્ષેત્ર જોજે.

આ બધાં વર્ણુનો સ્વતંત્ર છે. આણું જ વર્ણુન આત્રાણું હતું
તે પણ નમૂના તરીકે મૂકું છું.

ઠહાલી કેરું જિવન તુટતાં, ભિંમિઓ ઓગળીને,
અમૂરૂપે નિતરિ પડિને, રથેયંને પામિ જણે;
દર્દે ઘેરાં બચિત ઠરનાં ગીત નિઃરાખઃ ગાતો,
જોજે ત્યાં તૂં પરમ કવિતામૂર્તિ શો તાજગદાલ.

અલખત કાવ્યમાં સમયવિરોધ પરિહરવા આ શ્લોક છોડી દીધો
છે. કાલિદાસે મેધને સીધો રસ્તો છોડી ઉજ્જયિની જવા કહ્યું
હતું તે કવિનો ઉજ્જયિની માટેનો પક્ષપાત ખતાવે છે. આ લેખકને
પણ પોતાના સૌરાષ્ટ્ર માટે એટલો જ પક્ષપાત છે. ત્યાં આવતાં
તેમનું કાવ્ય અનન્ય ભિંમિથી ઉછળતું જણાય છે.

પરિચય

મુક્તા આપી વિમળ, હજી અધિ જ્યાં પ્રેમહર્ષે,
જે ભૂમીનાં ચરણ ચુમવામાં ચ સાક્ષ્ય માને,
કર્તા કરી પરમ કૃતિના પૂર્ણ સૌભાગ્ય જેવા,
એ સૌરાષ્ટ્રે શ્રમ સહુ થશે શાન્ત હે પાન્થ ! તારા !

અને સૌરાષ્ટ્રને જીની સાથે સરખાવે છે :

નીલી સાદી સરસ, કુલની ભાતવાળી રૂપાળી,
ને મુક્તાની રમઝુમ યતી મેખલા અધિ કરી;
હૈયે જીણી સરિત જળની સેરનાં મૌક્તિકાના
હારો વાળી લલિત, અતિશે સ્હોચ સૌરાષ્ટ્રનારી.

અને સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટ વિભૂતિ—પહેલાં લેખકે આધુનિક સમયનું
વર્ણન કર્યું હતું ત્યારે—આ પ્રમાણે દર્શાવી હતી.

પ્રેમે જેણે જગતભરમાં એક ને અદ્વિતીય,
ગાંધીજી શા પુરુષવરની વિશ્વને ભેટ આપી;
જ્યાં જન્મીને નરસિંહ હયારામ ડંકા બળવે,
એ સૌરાષ્ટ્રે પશ્ચિમ ! શ્રમ સૌ વામશે પન્થ કરા.

પોતાના સ્થાન જામનગરને માટે લખ્યું હતું :

ત્યાં જમાણું, જલનિધિ તટે પદ્ય જેવું પ્રકુલ
રાજે રકું, પ્રથિત ચક્રના વંશના છત્રવાળું.
તાલ ખીલ્યા, મધ મધ યતા ડોલરોની સુમધે,
અર્થો દેશે મુદ્દલર, પુરી જામકેરી તને એ.

વાસ્તવિક તથ્યનો રજૂકાર કાવ્યમાં કેવી અસર કરે છે તે આ ઉપ-

પરિચય

રથી જણાશે. પણ આ વિશિષ્ટતા છોડી દીધા પછી પણ લેખક નીચેનું કહી શકે છે :

જેનાં જોડાં વન વન વિશે, યાળના બારવાળાં
ધૂણાવીને શિર મહાભર્યાં, કેસરી અમિતીખા,
મૂળવન્તા ધરણિ ડહુકે, મેઘગંભીર નાદે,
એકાકી ને અભય વિહરે દર્પનો દીપ્તિવાળા.

શૈલે શૈલે, કણકણ વિષે, સ્વાર્પણા શુદ્ધ રહેવાં.
પત્રે પત્રે પુનિત કવિતા વીર્યને પ્રેર્યું કેરી;
અક્ષા, શૌર્ય, પ્રણય તણિ એ પુણ્યશીલા ત્રિવેણી,
જેને જોળે સ્થિતિ ચિર કરી, નન્દઆન્દજનકે.

x

x

x

જેતાં જેતાં હરિત, લલિતા ભૂમિ સૌરાષ્ટ્ર કેરી,
કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ચિત્તવેધી કુહાઓ:
કીડા જેતો રસબસ રસે બેલડીની રસીલી,
ધીમે ધીમે ગમન કરજે, પશ્ચિમે દારિકાશૂં.

મેઘદૂતની પેઠે જ પછી કનકની દારિકાનું વર્ણન છે. પછી આ સંદેશ આપનાર માદવ પોતાના ધરનું, પછી પોતાની પત્નીનું વર્ણન કરે છે તે બધું મેઘદૂતને અનુસરીને છે. છેવટે કહે છે :

આ જોઇને હિમકર ! મિહૂં જોઇ તારું ગભીર,
ધારું છું કે મનપર લિધું કાર્ય તેં આ અમારું;
કાંઈ જોડ્યા વિણ પણ સુખા વર્ષતો તું ચકોરે,
વાંછ્યું આપે, કરું ન વહતાં, અર્ધિઓને જહાર.

અને શુભેચ્છાથી પૂર્ણ કરે છે કે :

સાધી માટે, અધરિત છતાં, આટલું ઈષ્ટ ખાપુ !
મૈત્રીથી કે વિરહ સમજને દયા લાવિ મારી:
આ મોઢેશ કુસુમ સમયે જ સુહાગી ! ગમે ત્યાં,
મા થાજે રે ! ફાલુ પાલુ તને ચન્દ્રિકાથી વિયોગ.

કાવ્ય આ શુભેચ્છાથી જ પૂર્ણ થવું જોઈએ. મેઘ આ સંદેશો સાંભળ્યો હતો કે નહિ અને પછી તે સંદેશો આપ્યો હતો કે નહિ, એ પ્રશ્નો આ કાવ્યમાં અનુપપન્ન છે. ખરૂં જોતાં એ પ્રશ્નો અને મેઘદૂતના પાંચમા શ્લોકમાં ઉત્પન્ન થતો પ્રશ્ન જે :

ધૂમજ્યોતિઃ સલિલમ્હતાં સંનિપાતઃ ક્વ મેઘઃ

સંદેશાર્થાઃ ક્વ પટ્ટકરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપ્તનીયાઃ ॥

‘આ નિશ્ચય મેઘ સંદેશો શી રીતે લઈ જઈ શકવાનો હતો,’ એ પ્રશ્ન, કાવ્યનું હાર્દ નહિ સમજનારાઓને લીધે. એવું નહિ સમજનારાઓએ જ ‘પછી મેઘે સંદેશો અલકામાં જઈને આપ્યો, યક્ષના સ્વામીએ ત્યાં જ શાપનો અવધિ ફરમાવ્યો, યક્ષ ઘેર આવ્યો’ એવી મતલબના શ્લોકો ઉમેર્યાં છે, અને ‘ખાધું પીધું ને રાજ કર્યું’ એવો મામુલી અંત કાલિદાસના અપ્રતિમ કાવ્યને છેડે લગાડ્યો છે. કાવ્યની ખૂબી, યક્ષ (અહીં યાદવ) પોતાના ઔત્સુક્યમાં એ પ્રશ્ન વિચારી જ ન શકે, ઠેઠ સુધી મેઘ (અહીં ચન્દ્ર)ના મૌનનો અર્થ પણ પોતાની આજ્ઞાને અનુકૂળ જ કરે એમાં રહેલો છે. કાલિદાસમાં

પરિચય

કંઈક અખૂટ ચૂઢ આશા ભરેલી છે, જગતમાં દુઃખ વાસ્તવતાએ છે, છતાં તેમાંથી શુભની આશા તેને કરાવવી છે. યક્ષ અને કાલિદાસ સંસારના દુઃખમાં ઊભા ઊભા અગાધ અગાત ભવિષ્યમાં પોતાની અનંત આશ્વાનું કિરણ ફેંકે છે. 'તમને આવો વિજેગ ન થજો' એ, યક્ષની અને કાલિદાસની, જગતનાં દંપતીઓને અંતિમ શુભેચ્છાના અંત્યવાક્ય પછી, કવિની વ્યંજના જેવી શુભ અપદાર્થ આશા જ શોભે. એ આશા ક્યા રૂપે ફળી એનો વિચાર સુદ્ધાં એ આશાના સૌન્દર્યને નિરર્થક રચૂલતા આપે છે. આપણા લેખક પણ, કાલિદાસના એ હાર્દને અનુકૂળ રહ્યા છે એ સારું જ કયું છે.

એકંદર અમને જણાય છે કે આ લેખકે અનુકરણ કરવાને બદલે સ્વતંત્ર કાવ્ય લખ્યું હોત તો તેમની વધારે કદર થવાનો સંભવ હતો. અનુકરણથી તેમની કાવ્યસંપત્તિને માત્ર હાનિ જ પહોંચે છે. અને રસમય વાચક તેમને આ હાનિ નહિ થવા દે એમ આશા રાખીએ.

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

‘આ વાસાની ગમખુ ડગલી પ્રાણિમા માથ ફેરી’
(ચંદ્રકાંત શ્લોક ૩)

—ચિત્રકાર: રસિકલાલ પરીખ

અંકદૂત

ચં દ્ર દૂ ત

સેવાધર્મે રખાવન કરતાં, યાદવ સ્વામિશ્ચાપે,
તેજે હીણો, વિષમ વિરહે, ધૂમતો કાષ કામી;
ગૌરી પાદે પુનિત જળના, મીઠડી જાયવાળા,
રૂપાળા એ હિમગિરિતણા આશ્રમેમાં વસ્યો એ. ૧

કાન્તાત્યાગે, વિવશ કરતાં આશ્રમે ને વનોમાં,
હૈયું થાતાં અશરણુ, થયાં ગાત્ર નિસ્તેજ તેનાં;
થાતાં ક્ષીણ પ્રખર વિરહે, અશ્રુથી જાંખું જાંખું,
કાંડામાંથી સરિ પડયું કહૂં સ્વર્ણનું રતનવાળું. ૨

એવી રીતે ધડિ ધડિ રડી, નિર્ગમ્યા શોકહીર્ષ,
તે કામીએ વિવશ મનથી, વર્ષના કૈંક માસ;
ત્યાં વાસંતી, અરુણ ઉગતી પૂર્ણિમા માધ કેરી,
ને નાચંતિ સમિર લહરી, પ્રેમિને પીડવાને. ૩

પૂર્વાકાશે, ક્ષિતિજ સમિપે, અંગપ્રત્યંગ જોડી,
સૂતાં તારાપથ વમુમતિ, આદિથી જ્યાં રૂપાળાં;
ત્યાં બહાલાંને વિવશ કરતો, પ્રેમના તત્ત્વ જોવો,
બાળ્યો તેણે હિમકર રૂડો, વિશ્વ સોહાવનારો. ૪

ચંદ્રહૃત

જોતાં તેને ચક્રિત નયને, અશ્રુ રાકી ધડીક,
 જીભો કામી જ્યમ ત્યમ કરી, દીર્ઘનિશ્વાસયુક્ત;
 આવ્યું તેના સ્મૃતિપટ વિશે, આસ્ય કાન્તાનું ગોરું,
 ને તે સાથે, સ્મૃતિસુખ ભર્યો, સાંભર્યો ભૂતકાળ. ૫

જ્ઞાણ સાથે સુખચિ વસતા હોય, તેવા જનો ચે,
 પૂરેપૂરા વિવશ જનતા, આ સુહાગી વસન્તે,
 તો શં ધારી કદિ પળુ શકે ધૈર્ય પ્રેમી, વિયોગી,
 અંગે થાતો ચળવિચળ જે ભેટવાને પ્રિયાને ? ૬

સંદેશાથી વિરહિણિ તણા પ્રાણુ જમારવાને,
 હવે હવે, રજનિપતિને પુષ્પથી અર્ધ આપે;
 ને થંભાવી વિરહદુખનાં આંસુડાં ઝાઝિવાર,
 પ્રેમે બીનાં વચન વદતો આપતાં આવકાર. ૭

તેજસ્વી તું તનય નિધિનો, શંજીશીર્ષે સુહન્તો,
 ઔદાર્યે તું જગતભરમાં એકલો ને અજોડ;
 તેથી યાચું વિધિવશ થતાં, બન્ધુથી હું વિયોગી,
 યાત્રના બૂંદી નિચ્ચનિ ફળદા, વ્યર્થ સારી ગુણીની. ૮

અંદ્રહત

તું સર્વથા, વ્યથિત વિરહે તો ય બાપુ ! કહું છું,
સ્વામી શાપે, સદન તજિને, બૂપરે હું બમું છું;
કાન્તા દ્વારે, કનકચિ રચી દારિકામાં વસે છે,
જે દીપન્તી જલધિ જળમાં ચોમણી શી પ્રકુક્ષા. ૯

મારા બોહણી, વિરહકુખળી, બાગ્ય રૂઠચે બળેલી,
મારાં પાપે, પ્રખર સહતી દુઃખ સન્તાપ કેરાં;
વીતાવંતી મુજ વિણ હશે, પુષ્પ શી કોમલાંગી,
ખેદે લાંબા, દિવસ, કપરા, કેમ એ દુઃખ કેરા ? ૧૦

આશાતન્ત્ર સહજ સહવે, દુઃખ વિશ્લેષ કેરાં,
આશા વિશ્વે, નિશદિન રહી પ્રાણિમાં પ્રાણરૂપે;
સાહી એના કર, વિતવતી એ હશે દુઃખદા'ડા,
કૂંળા કૂંળા કુસુમલતિકા શે સહે વજ્રધારા ! ૧૧

જને તેની સમિપ, પથ આ બ્યોમ કેરો મહીને,
મીઠાં મારાં વચન કહિને, પ્રાણ લેને ઉમારી;
દુઃખે દાઝ્યાં, વિરહવિધુરાં પ્રેમિને પ્રેમિ કેરો,
સંદેશો છે કુસુમ સરખા પ્રાણ સંરક્ષનારો. ૧૨

ચંદ્રકૃત

જ્યારે બાજુ દિવસભરના થાક ઊતારવાને,
પેસે શીળા ઉદ્ધિજળમાં સ્નાન માટે, દિનાન્તે,
ત્યારે, તારો ઉદય ઉજળા પ્રાચિમાં જોઈ મુગ્ધા,
આશાવન્તી, હરખિ નમતી, રાહ સ્વામીનિ જોતી. ૧૩

વૃક્ષે વૃક્ષે, કુસુમ કુસુમે, નૂતનશ્રી રુપાળા,
ને સેનાઓ ભ્રમણ કરતી, આંહિ કન્દર્પકેશી;
મારા જેવો પરવશ હશે કેણુ બીજો અભાગી,
જે હાવાં એ વિરહવિધુરી કામિનીને ઉવેખે? ૧૪

સ્વામીશ્વાપે, પ્રખર વિરહે તપ આ દીન કેરો,
સંદેશો લે, પ્રિયજન તણા પ્રાણને પોષનારો;
જ્યોત્સ્ના સાથે, ગગનપથમાં, પશ્ચિમે જ ત્વરાથી,
તૂં છે મોટું શરણુ પ્રણયી દંપતીનું, પ્રવાસી! ૧૫

સંદેશો લે, સુભગ ગતિથી વ્યોમ માર્ગે જવાને,
બહાલી સંગે ઉભિશ જળમાં વ્યોમસોપાન પાસે;
ત્યારે તારો જનક ઉજળા, આવશે ભેટવાને,
કિન્તૂ, ખોટી બહુ નહિ થતાં, અબનો માર્ગ લેજો. ૧૬

અનુક્રમણિકા

જાણે ત્યારે સંરિત જળમાં, તારિ જ્ઞાણીનિ સંજે,
જાયા રૂપે, વિવિધ કરતો પ્રેમ મસ્તી ઉમંગે,
નહાળે; પાછો જલદિ નિસરી, માર્ગ તારો તુ બેળે,
ભાપાડીને પ્રિયજનતાણું કાર્યે, ના કોઈ છોડે. ૧૭

સર્વાંગે તું સુભગ સન્નિને કેસરી સ્વાંગ આળે,
કરતૂરીનું તિલક કરિને બાલ મધ્યે, વિરાળે,
નક્ષત્રોના ગચ્છશું રજનીકાન્ત! શોભી તું રે'શે,
રાધા સાથે રમિ, હરિ અન્યા હોય થાં ગૌર જાણે! ૧૮

ધેરાં ધેરાં ઉદધિજળમાં, નાવ શો વ્યોમ માર્ગે,
ધીરે ધીરે ગમન કરતો હેઠ રાત્રીશ! જ્યારે;
ત્યારે નીચે, તલસિ તલસી, દીન નેત્રે ચકોરો,
યાત્રના કર્ણ કરુણુ રવથી, પ્રેમપીયૂષ કાળે. ૧૯

તેની બાપુ! સફળ કરિને યાત્રના તું સુધાથી,
બેળે માર્ગ ત્રિપુરહરના ધામ કૈલાસ કેરો;
ભોતો જાળે ગગન સરખું કૈાચરન્દ્ર ત્વરાથી,
વીંધ્યું જોને અતુલ બળથી, બાર્ગવે બાણુ સાધી. ૨૦

અંદ્રહૂત

જાણે શાધે યુગયુગ જુની સંસ્મૃતિઓ, પ્રસારી
દષ્ટિ દૂરે ક્ષિતિજ સુધિયે કે તપસ્વી મહર્ષિ;
તેવો જાઓ અચક્ષુ, ઉજળો, આજને થોજ દેતો,
શીળાં તેજે સજર ભરિયો, સ્થોય કેલાસ દૈવી. ૨૧

જાજે ત્યાંથી, કમળ રજના સ્પર્શથી મ્હેકિ રે'તી,
સેવી શીળા સમિર લહરી માનસે, શીતરશ્મી !
શીળાં તેનાં વિશદ જળમાં, છાય તારી ઉતારી,
ન્હાઈ, આત્મા સફળ કરિને, પન્થ લેજે, પ્રવાસી ! ૨૨

બેસી ઘાળાં શિખર પર તૂં, તેજના પુંજ જેવો,
જેવા મોઢૂં શરમધ જતી પોયણીનૂં અધીરો,
લંખાવીને ધવલ કર તૂં ખેંચશે રયામ સાડી,
ત્યારે લજ્જા ઢળિય તુજશું હાસ્ય કશું સુહાગી. ૨૩

ત્યાં થોળીને ધડિકે, તુજ એ વ્યોમના દિવ્ય માર્ગે,
જાતાં, જાંચાં કુમુદ સરખાં શૃંગમાં સ્થાન લેશે;
જ્યોત્સ્ના ધારા અમિત પુટતાં શંભુસાદસ્ય પામી,
દેવાને થે નમન કરવા યોગ્ય થાશે, તું નક્કી. ૨૪

ચંદ્રકૃત

જ્યોત્સ્ના સાદી, ઝળહળ થતી મેખલા દીપકોની,
 શીણો કેરાં સ્મિતથી હસતી હોય જાણે ઉમાને;
 વિસ્તીર્ણાં એ નગપતિ તણી નન્દિની જાણીવીને,
 બહેતી જોજો કનખલ વિશે, મત્ત સંમોહિની શી. ૨૫

જોને નાદે વ્રજકુલવધૂ શુદ્ધિ સર્વે ગુમાવે,
 કાલિન્દી યે કલરવ તણ, સ્થેય ધારી રહે છે;
 તે અંસીને ચક્રપતિ તણ, છોડિને કુંજ રમ્ય,
 પ્રેરે કૂંકી અરિહસનમાં પાર્યને પાંચજન્ય. ૨૬

સ્હામાં સ્હામાં ધસત, જ્યમ કેા અર્ચુવો વાયુમત્ત,
 સૈન્યો બેટયાં પ્રખર બળથી પાર્ય ને કૌરવોનાં;
 આપ્યું જ્યાં તે ઉપનિષદના યાનનું દ્વધ ગીતા,
 અહ્માવર્તે જરુર વિચરી એ કુરુક્ષેત્ર જોજો. ૨૭

આપી આપી અમિત બલિઓ, ઘેનુઓને સદૈવ,
 પામ્યો, યજ્ઞો પુનિત કરીને, કીર્તિ જે રન્તિદેવ;
 તારે માર્ગે સરિતરુપમાં તે પ્રતિષ્ઠા નિહાળી,
 ભાવે બીના હૃદયચક્રિ તું વન્દજો, જીવિહારી ! ૨૮

જેને હસ્તે, તતુજ્જનનો વૃદ્ધિ પામે પ્રભાવ,
તેવે દારે અતિથિ નિરખી, દેવ-અદ્રિ પુલાય;
હર્ષોર્મિથી વિવશ બનતાં, મૌનથી પુષ્પગન્ધે,
મ્હેકી રે'તા શિતળ સમિરે, અર્ધ દેશે તને એ. ૨૯

જવા કીડા શિખર પર ત્યાં, સ્કન્દનો હાથ ઝાલી,
ધીમે ધીમે ઉપર ચડતી હોય જો, તન્વિ સેના;
તો તું તેના પુનિત પથને ઘોષ દેજો સુધાથી,
ને એ પંથે તુજ કિરણથી પૂરી દેજો પ્રકાશ. ૩૦

અંગે અંગે વિવશ બનતાં, કામિ ને કામિનીના
આલિંગ્યાથી, ઉરથી ખરતા કરતુરીલેપનોના
મેંઘા ગન્ધે મધમધ થતી, અદ્રિ કેરી ગુફાઓ
જોઈ, ત્યાંથી હિમકર ! જજો ઇન્દ્રપ્રસ્થે ત્વરાથી. ૩૧

તેનાં, રત્ને ઝળહળ થત્રા હર્મ્યમાં દીપ્તિ વાળી,
દન્ત-મ્હેદે, ક્ષતથિ નખનાં, આકુલી ને અસેતી;
સ્વામી સંગે નિરખિ લલિતા દેહની વેલહીને,
અંજી જ્યોત્સ્ના ચકિત બનતાં, અન્દ્ર ! તૂ ત્યાંજ જિએ. ૩૨

ચંદ્રદૂત

સ્વામી સ્વપ્ને નિરખિ, મલકે મીઠકું કામિની ત્યાં,
ખીલે રાતી કળિ અધરની, ખિમ્મ જેવી લગીર;
સ્વપ્નામાં યે રતિરમણનાં યુદ્ધથી, રંગભીની,
રામા, રીસે રુચિર, જકડે બાહુપાશે પિયૂને. ૩૩

ને કેા હૃદ્યે પ્રથમ મિલને, નીચું જોતી નવોઢા,
લજ્જા કેરી સુરખિ ભરિયા ગાલ માથે ગુલાબી;
અરવીકાર્યા અનુનય તણી પ્રેમરીસે ભરેલા,
પ્રેમી કેરા ચશચશ ઉનાં યુગ્મને ચોંકી ઉઠે. ૩૪

ખંસીધેલું જગત કરતા કા'નુડાનાં, રસીલાં,
હૈયે થાતાં સ્મરણ મધુરાં, કીડનો કે સજીવ;
અંગે થાતી વિવશ ચમુના ભાવનામગ્ન જેવી,
જોઈ, જાળે હિમકર ! મહાકાલને ધામ પો'ચી. ૩૫

ફેરે વાતાવરણ કરતો શુદ્ધ જ્યાં વાયુ ધીરે,
ને ચોપાસે પ્રકૃતિતણું જ્યાં ગાન સ્વર્ણીય ઝુંજે;
ત્યાં જીભેલો દશ દિશ ભરી, વિશ્વનો એ વિરાટ,
તેને શીર્ષે કુદજ સરખો, હિમિ રે'શું તાત ! ૩૬

ચંદ્રદૂત

પ્રવૃત્તિઓ પરિત્યજિ બધા મર્ત્ય નિદ્રા કરે છે,
ત્યારે સર્વે રમઝટ કરે રાસની, અપ્સરાઓ;
મૂંગી સૃષ્ટિ નિરવ ગિતથી તાલમાં તાલ આપે,
પૂરાયેલી સમિર લહરી, બંસિ મીઠી બજાવે. ૩૭

એવી રીતે શિવેસ્તવનનો રંગ જામેલ હોય,
તો છૂપાઈ શિખર પડખે, સૂણજે દિવ્ય ગાન;
નહૈ તો જોઈ વહન તુજ એ વૃન્દની યૌવનાઓ,
ચાલી જતાં, અટકી પડશે, રંગ એ રાસ કેરો. ૩૮

ત્યાં નક્ષત્રો સહિત, સ્તવનો ગાઇને ગૂઢ કાંઈ,
ઘોઈ દેજે સકલ ભુમિને ચન્દ્રિકાની સુધાથી;
શીળાં તારાં કિરણ ગુંથિને, શુભ્રમાલા બનાવી,
વિશ્વવ્યાપી વિભુધપતિને અર્પજે, ઘૌંઘિહારી ! ૩૯

બારી વાટે, દક્ષપુરતણાં હર્મ્યમાંહે જશે ત્યાં,
જોશે, શ્રાન્તા રસિકપતિની સ્હોડમાં સુન્દરીને;
દન્તઁછેદે વિવશ બનતી યૌવનાને, દયાથી,
દેજે શાન્તિ દ્રવિત કરીને ચન્દ્રકાન્તો, સુધૌંશુ ! ૪૦

પુષ્પે સ્હોતા, જલવિમલનું રેણી વસ્ત્ર ધારી,
ધીમે ધીમે, રણજલ રવે નુપુરના, પ્રતાપી,
વાંકી ચૂંકી ગતિથિ, તરુનાં યુગમાં છૂપિ છૂપી,
ચાલી જાતી રમણ સમિપે, નર્મદા બહાવરી શી. ૪૧

જેનાં નીરે પરિમલ બરો, તેજનાથી બરેલાં,
ખાઈ તન્નુ કમળદળના ફૂમળા, કૌમુદીમાં;
છાંટી છાંટી સિકર, ગરજ બોલદેશે બનો શાં,
કીડાએલાં મદમળ રમે વૃંથ માતંગ કેરાં. ૪૨

પ્રેમીકેરાં હૃદય સરખાં, સ્વચ્છમન્ધે બરેલાં,
કેસુઅંથી મધમધિ રલાં કાનનો તૂં વટાવી;
શીળો શીળો, પરિમલ બરો, મન્દ આ માતરિયા,
સેવી સેવી, ગમન કરજે બોલપન્થે, પ્રવાસી ! ૪૩

મુક્તા આપી વિમળ, હિલ્લો અખિલ જ્યાં પ્રેમહર્ષે,
જે બીનામાં ચરણ ચુમવામાં ન સ્પર્શ્ય મળે,
કર્તા કેરી પરમ કૃતિના પૂર્ણ સૌભાગ્ય જેવાં,
એ સૌરાષ્ટ્રે ગ્રમ સહુ ધરી શાન્ત હે પાન્થ ! તાસ ! ૪૪

ચંદ્રકૂત

નીલી સાઠી સરસ, પુલની બાતવાળી, રુપાળી,
ને મુક્તાની રમઝુમ થતી મેખલા અગ્નિ કેરી;
હૈયે ઝીણી સરિત જળની સેરનાં મૌકિતકોના
હારો વાળી લલિત, અતિશે સ્હોય સૌરાષ્ટ્રનારી. ૪૫

ખાઈ ખાઈ નવલ, કુમળી, મ્હેકતી મંજરીઓ,
રેલે ધારા રસનિ, કુજને મત્ત જ્યાં કાકિલાઓ;
રામે રામે પુલકિત થતી, લવ્યતાથી ભરેલી,
જોજો નીલી પ્રિયતંમરસાલીન શી આત્રકુંજો. ૪૬

જેનાં ઊંડાં વન વન વિશે, યાળના બારવાળાં
ધૂણાવીને શિર મદભર્યા, કેસરી અગ્નિતીખા,
મૂળવન્તા ધરણિ ડહુકે, મેધગંભીર નાદે,
એકાકી ને અભય વિહરે દર્પની દીપ્તિવાળા. ૪૭

શૈલે શૈલે, કથુકથુ વિશે, સ્વાર્પણે શુદ્ધ સ્હોયાં,
પત્રે પત્રે પુનિત કવિતા વીરને ધૈર્ય કેરી;
અદા, શૌર્ય, પ્રણય તણિ એ પ્રુણ્યશીલા ત્રિવેણી,
જેને ખોળે સ્થિતિ શિર કરી, નન્દઆનન્દકન્દે. ૪૮

પૂરાયેલી પ્રણયિજનના પિંજરે બાહુ કેરા,
-હાંશે રે'તી પ્રિયતમ તથાં ચુમ્બનોથી ધણેરાં;
સ્વામા તન્વી, સુરતશ્રમના સ્વેદનાં બિન્દુવાળા
-હાસે, જ્યોત્સ્નાજળશું તુજ એ પૂર્ણ આભાર માની. ૪૯

જેતાં જેતાં હરિત, લલિતા ભૂમિ સૌરાષ્ટ્ર કેરી,
કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ચિત્તવેધી દુહાઓ,
ક્રીડા જેતો રસજસ રસે બેલડીની રસીલી,
ધીમે ધીમે ગમન કરજે, પશ્ચિમે દારિકાથાં. ૫૦

અર્પી રત્નો સકળ, ચરણે દિવ્ય સૌરાષ્ટ્ર કેરાં,
રક્ષા કાળે જલનિધિ રક્ષો નિત્ય જ્યાં જગરૂક;
ત્યાં જેશે તું કનકમય એ દારિકાને અમારી,
સન્ધ્યા કેરી સુરખી સરખી, પ્રેમભીનાં ઉરો.શી. ૫૧

જાયા શૃંગે અગન અડતાં મસ્તકે મ્હેલ કેરાં,
-નક્ષત્રોનો અળદળ થતો, શુભ ધારી કિરીટ;
બેઠી, હાસ્યે જગ હસવતી, અખિષ કેરા વિશ્વાળ
-હિતસંજે એ મદનમદથી મત કો માનિની શી. ૫૨

તારે જ્યોત્સ્ના વિમળ, વનિતા વૃન્દ તે મહેલ પાસે,
તારે શીળાં ધવલ કિરણો, રત્નદીપો રૂડા ત્યાં;
તારા જેવા નયનમધુરા, સૌમ્ય, સૌન્દર્ય સ્થોતા,
દીપે છે તૂં શશ્વતિ, અગરધૂત્રથી તે ય દીપે. ૫૩

અધો મોઝ્યા નયન કમલે, તાલ દેતાં સુરાક્ષી,
નૃત્યે, વાજે હમ હમ ઝિણી મેખલા સ્વર્ણ કેરી;
વાણો કેરો મધુર મળતાં શબ્દ તે શબ્દ સાથે,
ગાજ રે'તા, ગમન ભળતા, રમ્ય તે હર્મ્ય જોજો. ૫૪

પ્રાશી પ્રાશી પ્રણય મદિર, યુગ્મ જ્યાં યાદવૈનાં,
બેસી, હર્ષે રસભર રમે; પ્રેમના પુણ્ય રાસો;
નાચંતી જ્યાં સમિરલહરી, દિવ્ય સૌરભ્યવાળી,
જોજો રૂડી, મણિમય તું તે, આભ ગાંધી અમાલી. ૫૫

કેલીકાળે, વિખરઈ પડ્યાં મૌકિતકો વીણવાને,
નીચી વાળી શરિરભતિકા, સુન્દરી દષ્ટિ નાખે;
પ્રેમે થેલા પ્રિયતમ તણ્યાં યુગ્મને ચોંકિ જાડે,
લજ્જા પામી, પ્રણય રિસથી જોઈ રે'તી કટાક્ષે. ૫૬

ચંદ્રકાન્ત

જેજે ત્યાંનાં, કનકકમલે, રત્નવૈદૂર્યનાજે,
રાજ રે'તાં ઉપવન સરો, રત્ન કેરા કિનારે;
નીરે જેનાં કમળ રજથી મ્હેકતાં, ખેલિ રે'તા,
ચંચલચંચુટથી ચુમતા રાજહંસો રસીલા. ૫૭

ગંગા કેરી શિતલ લહરી રપર્ષતાં વાયુ મન્દે,
ચાલતાં ત્યાં સરસ સરની જીર્મિઓ પદ્મ કમ્પે;
તે સોનેરી, પરિમલ ભર્યાં વારિમાં, યાદવોનાં
કીડાલેલાં યુગલ નિરખી, ચંબશે ચન્દ્ર ! તું ત્યાં. ૫૮

હડાડન્તી પ્રિયતમ ભણી વારિની છાળછાળો,
મૂંઝાતાં એ રસિક પિયુ શું હાસ્ય મીઠું કરન્તી;
તેના પ્રત્યે વરસિ વરસી સેંકડો વારિધારા,
ચૂમી લેતો અકળપ જતી પ્રિયીનીને પિયુ ત્યાં. ૫૯

જેની ગન્ધા પરિહરિ, શિળા વાયુ સર્વત્ર ધૂમે,
તે જેનાથી વિરહિ જનને, પુષ્પધન્વા હણે છે;
તે પુષ્પોથી ભરચક ભર્યાં વૃક્ષની રાજિ વાળા,
માર્ગો તેના મનહર પાણી, ધન્દુ ! જેજે વિશાળા. ૬૦

માર્ગે જતાં ચક્રિત જનિને પુષ્કરાવર્તકોનાં
સન્તાનો રે ધડિક વિરમી, શુદ્ધ સૌન્દર્ય પીતાં;
સમૃદ્ધિથી સખર બારિ જે, નિત્ય તારુણ્યવાળી,
જોજો દૈવી, કનકનગરી યાદવોની અમારી. ૬૧

શોક, કલેશ, કપટ, જય ને દંભ પાખંડ વહોણી,
દિવ્યશ્રીથી, ક્ષણક્ષણ નવી લાગતી ભૂમિ દૈવી;
જોતાં જોતાં મદુપતિ તણાં ધામની ઉત્તરે ત્યાં,
ફોફું ફોફું, મુજ વિણ હવાં, ધામ જોશે અમારું. ૬૨

તને દારે સુરધનુ સમી, શોભિ રેંતી કમાન,
ને તે પાસે, પરિમલ જયેાં બાલ મન્દાર દિવ્ય;
પોળ્યો જેને સુત સમ ગણી; વહાલિએ શુદ્ધ પ્રેમે,
ને જે ભક્ત બ્રમરગણની મેખલા નિત્ય ધારે. ૬૩

ત્યાં છે વાપી, સ્ફટિક મણિનાં તીરવાળા કોડાની,
જેમાં નિત્યે કમલિનિ રૂડાં પદ્મ આપે વિકાસી;
અંગે અંગે મિલવિ રમણે રાજહંસે ચડેલા
જેના તીરે સકલ ઋતુમાં ખેલતા ને વસન્તા. ૬૪

ચંદ્રહૃત

નીલાધેરા મથિથિ, ધવલાં રતનથી રૂડિ રીતે,
દીપી રે'તો કનકગિરિ છે વ્હાલિનો તેનિ પાસે;
વિવ્રુત્સોતા જલધર તણો દૂરથી બાસ દેતો,
એ કીડાદ્રિ હજિ ચ સ્મરતાં, હર્ષ ને શોક થાતો. ૬૫

સ્થામા સંગે, સુખકર શિળા વાયુને સેવિ સેવી,
જ્યોત્સ્નાધોળી, રસભર અમે, રાત્રિઓ જ્યાં વિતાવી;
વ્હાલીનિમ્બો, કનકરજના માર્ગે સોહામણા જ્યાં,
એ મ્હેકન્તી કુસુમતથિ છે, વાટિકા આંગણામાં. ૬૬

મોંધામૂલાં રતન જડિયાં, હેમના સંભવાળું,
ત્યાં, પાસે છે, રૂઢિક મથિનું પાંજરું મોર કેરું;
વ્હાલી કેરા કિસલય કરે, ચંપ ને પદ્મ કેરાં,
રતને દોર્યાં, નયન મધુરાં, ચિત્ર દારે સુહે છે. ૬૭

એ ચિહ્નોથી મુજ ભુવન તૂં ઓળખી સઘ ભેશે,
કીડાશૈભે રહિ, નિરખતાં ઝીણી નાખી તું દષ્ટિ;
જેશે માઈ સ્મરણ કરતી, જીવતી બાબિ તારી,
બેળે બેળે દિન વિતવતી, હું વિનાની, અકેલી. ૬૮

અંકકૃત

સ્મૃતિ આંગે મુકુલ, પુટલી, મધ્યમા, રમ્યગાત્રી,
ભિખોલી ને રતનકણિયા યા દાંત વાળી સુકેલી,
હંસી જેવી મદ મલપતી, સુસ્તની, મંજુકંઠી,
ધાતા કેરી સરજન તણી શક્તિના સાર જેવી. ૬૯

મેંઘી મીઠી સુરભિ સરખી જીવનાળજે મહારા,
મુગ્ધા, બીજૂં મુજ હૃદય ને પ્રેરણા પ્રાણ્ય કેરી;
હાતાં રપસ્યે અનલકપરા, વાયરા દુઃખ કેરા,
રોષાતી એ નિશ્ચિન હશે, માધવી વેલડી શી. ૭૦

નક્કી લેનાં ગળિ સહુ ગયાં ગાત્ર હોશે વિભોજે,
હેયું ભારે, અધર સુરખી સાવ નિસ્તેજ તેની;
સાથી વ્હોણી ચક્રવિ સરખી, એકલી એ બિચારી,
મારા વ્હોણી દિન વિતવલી આ હશે જૂરિ જૂરી. ૭૧

એના ફળા કિસલમ સમા હસ્તથી પુષ્પ મૂકી,
હોશે મારા અવધનિ એ દુઃખલાંબા મણ્ડળી,
કે કંપીને વિરહદુઃખળી મૃતિ ચારી એકલી,
ભારે હેરે રમરણ્ય કરતી એ હશે, પૂજણી વા. ૭૨

કે ગૂંથીને રસિક પદમાં નામ-માફ રસેથી,
ગાતી હોશે પ્રણયપદ એ મીઠિ લીધા બળાવી;
ચાતાં પાછું સ્મરણ, નયને આંસુમાં ઊભરાતાં,
હેયાસની અટકિ પડતી, કંઠ રૂંધાઈ જતાં. ૭૩

કે જાગેરા, અમ બવનના એ અહીંએ ઝરમે,
હોશે મારો પથ નિરખતી, નેત્ર આંસુ બહેમે;
ભાળી દૂર ઊડતી રજ કે ધૂપનો શ્રુમ ભાળી,
હિલાસે એ લસતિ, સ્મરણે ખડાવરી ત્યાય પાછી. ૭૪

શીમાં શીમાં, નિઃશકિન રડ્યે દાઢીપીપ્પરતાં,
લેનાં નેત્રા ફરિ ફરિ વળી, આંસુમાંથી ભરાતાં;
ને નેરાયે વિશ્વિકિ જીની નેહનાથી ભરેલી,
રૂંધાં નેત્ર પથ નિરખતી, એ હશે દુઃખિયાથી. ૭૫

કે હાથેળી પર વદન એ કુન્દ જોઈ શુભાખે,
ટેકાવીને રતિસ્પર્શિની કેલિ હોશે સ્મરખતી;
કે પૂછતી મધુર વચને એ હશે સ્મરિકાને,
‘સંભારે છે અલિ ! તું પ્રિયને લાગી જઈ હતી તે ?’ ૭૬

ચંદ્રકૃત

વેણી લૂખી તિમિર કિરણે શી સમારી સમારી,
એના ફૂળા કરચિ, નયને આંસુડાં લૂછિ લૂછી,
બેઠી હોશે મલિન ધરિને વસ્ત્ર અંગે ખિચારી,
ઘેરાયેલી ધનચિ મગને બ્યાકુલી ચન્દ્રિકા શી. ૭૭

મારૂં સારૂં મણિ ન વદતો, છે ન અત્યુક્તિ ચે આ,
જાણુ છું છું હૃદય પ્રિયનું આત્મ અદ્વૈત સાધ્યે;
જાશે જ્યારે નિકટ, વચનો સર્વ થાશે પ્રતીત,
ને જોઈને સ્થિતિ કરુણુ એ, ચન્દ્ર ! તું ચે દ્રવીશ. ૭૮

કાઠી નાખી કૃશતર તનુમાંહિથી બૂપણે સૌ,
લેતી જિઆ કરચિ વિખયાં કેશ સંસ્કારબોધ્યા;
સ્વપ્નામાં ચે પ્રિયતમ તણે સંગ ઈચ્છી, પરાણે
નિદ્રા કાળે વલખતિ હશે, ખાપડી બોંય સૂતી. ૭૯

આ વિશ્લેષે, મધુ તજિ દિધે, બ્રૂવિલાસો જીલેલું,
જાંખું જાંખું, દિનકર વિના પશ્ચ જોવું, સુજોલું;
જે હંમેશાં હસું હસું ચતૂ ખિમ્મ મારૂં ઝિલી, તે
રે'શે ડાળું નયન ફરકી, તું મયે ત્યાં પ્રિયાનું. ૮૦

તે વેળાએ હિમકર ! કદી ઊઘતી હોય ને એ,
તો લાવીને મનમહિં દયા, થોભી જાજે ધડીક;
નહી તો સ્વપ્ને પ્રિયતમ તણો સંગ એ માંડ થાતાં,
ભીડેલી કેં સજડ જુજની પાથ છૂટી જશે હા ! ૮૧

ફૂળા તારા કુસુમ કરથી માનિનીને જગાડી,
સ્વર્ગમાના તટપર ઉગ્યાં તારલાપુષ્પ વેરી ;
મોંઘામૂલાં સ્મિત સમ સુધા શીતરશ્મી ! સવીને,
કે'જે એને પુજશું નિરખ્યે આમ સંદેશ મારો. ૮૨

આવેલો છું, પરમ સુખજે ! મિત્ર તારા પિયનો,
સંદેશો લે પુજ સમિપ હું, ચન્દ્રનાં રૂપ ધારી ;
કંટાળેલા દિવસ શ્રમથી પ્રેમિને, પ્રેમસીને,
પ્રેરું છું હું કિરણ વરસી, ગાઠ આભિંગવાને. ૮૩

એવું કે'તાં, જલધર બણી બાળતી ચક્ષિણી શી,
તારા સામું સ્થિર નયનથી જોઈ રે'શે અધીરી,
ને સંદેશો શ્રવણ કરશે, પ્રેમથી એ કુલીન,
સંદેશો યે પ્રિય મિલન શો માનિ ભેતી વધૂઓ. ૮૪

તેવે ભાવી મુજ પર દયા, આટલું બાપુ ! કે'જે,
સ્વામી તારો હિમગિરિતણા આશ્રમેમાં સુખી છે ;
પુછાવે છે કુશળ ખબરો તાહરી એ વિયોગી,
પહેલી આવી ખબર પુછવી, પ્રાણિને દુઃખભાગી. ૮૫

હોયે કે'વા સરખું સખિઓ દેખતાં, વેળા કે'તો
કહે, આવી નિકટ, વદનસ્પર્શના લોભથી જે,
રે ! તે આજે વિષમ વિરહે વાટ ઘેરે વિયોગી,
લાચારીથી, પદ રચિ રૂડાં, કા'વતો મિત્ર સાથે. ૮૬

સંભારું છું બરિ બરિ બરી નેત્રને આંસુડાંથી,
તાઈ રામા ! રસખસ થતું પ્રેમથી શુદ્ધ હૈયું;
ઘેલો ધૂનું તુજ વિણુ પ્રિયા ! આંહિને અન્તરિક્ષે,
તો મે ક્યાં મે જડતું નયિ નિર્વાણુ એ નેત્ર કેઈ. ૮૭

જેવો આં મે નયિ હું સુમુખી ! આસ્થ તાઈ ખિલેલું,
તેથી મારાં ગળિ સહુ મયાં ગાત્ર છે આ વિન્નેજે;
સન્તાપે છે મહત્ત્વ હમણું આટલો, તો પાછી રે !
આવા તીજા શરસમ દિનો કેમ જાયો વસન્તે ? ૮૮

ખીલ્યાં પદો વદન નિરખું રમ્ય તોફ પ્રયુક્ત,
કાન્તિ તેની સસધર વિશે, બિગ્નમાં ઓઝલાલી;
હસીઓમાં ગતિ મલપતી, કેશ કેળીકલાયે,
ધાટીલું ને લખિ લખિ જતું અંગ હું વેલડીમાં. ૮૯

દષ્ટિ ખેંચી હરિચિનયને, ભોલ તારી નિહાળું,
જખ્તો કેરો મધુર રથુકો, કોકિલાના કલોમાં;
તારા ગ્રીષ્મા નદિલહરીમાં અવિલાસો હું બાળું,
એક સ્થાને જડતું નયિ હા ! અંડિ ! સાદરમ તારું. ૯૦

રીસાયેલી પ્રજ્ઞમયિ તને ધાતુરંગે શિલામાં,
આલોખીને ચરણ નમવા જાઉં છું, એટલામાં,
રૂપે દષ્ટિ, ધડિ ધડિ ધડી, આંસુમાં જીભરાતાં,
વેઠાયે ના કઠણ વિધિથી આપણો સંગ એમાં. ૯૧

જૂઠાં પાડ્યાં, ફર મુકુર ને જૂરતાં મુકિ દીધાં,
હિયે હેયું ખુલ્લિ નવ સકે, યોગ એવા મ મૂડ્યા;
તોયે સ્વપ્ને કદિ મધ જસે સંગ એવું લહીને,
આપ્યા તેણે હૃદય દહતા દીર્ઘ ગાનગરાઓ. ૯૨

અર્ચકૃત

તો યે સ્વપ્ને કાદ તુજ થતાં સંગ, આશિગવાને,
જીએ મારા ધવલહસિતે ! હસ્ત લંબાય સૂતા;
એ જોઇને દડ દડ વને દેવતા આંસુ સારે,
તો યે રૂઝે વિધિ નવ દયા લાવતો રે લગીરે ! ૯૩

જાતું લેઈ કમળદળનું આવતા પશ્ચિમેથી,
હંસોને મેં કુશળ ખખરો માનિની ! પૂછિ તારી;
તે યે જૂડા કથું ન વદતાં, જીડિ ચામ્યા હસીને,
રે ! જ્યાં થાયે વિધિ જ વસમો ત્યાં દયા કોણુ આણે ? ૯૪

પુષ્પે પુષ્પે, સકળ વનમાં મ્હેકિ રે'તા પરાજો,
પત્રે પત્રે, કિસલય વિશે, દિવ્ય કે પ્રેમગાથા;
સ્થાપી દીધાં અચળ નિજ સાત્રાજ્ય આંહી વસન્તે.
હાવાં વ્હાલી ! વસવું વસમું તું વિના રે ! ધડી યે. ૯૫

તો યે મીઠી કંઈ કંઈ ધરી આશ પ્રાણો નિભાવું,
તૂં યે વ્હાલી ! અકળમ જતી ના લગી રે ચ ચિત્તે;
વિશ્વે, નિત્યે સુખદુખ નમ્યાં છે નહીં કોઇને યે,
લોકે, ધારી અવિરત ગતી, ચક્ર ધૂમે દશાનું. ૯૬

ચંદ્રકૃત

વીતી જશે પલકમહિ આ બાકિના ચાર માસ,
 ને શાપાન્તે હૃદય ! ફરિયા, આપણે ચે મળીશું,
 ને ઠારીશું હૃદય, નયનો, આપણું અંગ અંગો,
 વાંછાઓ ચે બહુ દિન તણી, વહાલિ પૂરી કરીશું. ૬૭

માટે વહાલી ! ધિરજ ધરજે, ગાભરી ના થતી તું,
 વીત્યું ઝાઝું, પ્રિય મુજ ! રહું માત્ર થોડુંજ હાવાં ;
 તે ચે જશે નયન મિચિને જીવડે તેટલામાં,
 ને થાશે આ સ્મરણમધુરા ભૂત શો, વર્તમાન. ૬૮

વહાલીને તું વચન કહિને આટલાં, શાવિહારી !
 પાછા તેના કુશળ ખબરો લાવી આપી દયાથી;
 નોધારા ને વિધિવશ થતાં એકલા ચે પડેલા,
 આ તું મારા ઉઠું ઉઠું થતા પ્રાણુ બેજે ઉમારી. ૬૯

આ જોઇને હિમકર ! મિઠું મૌન તાઈં ગભીર,
 ધાઈં છું કે મન પર ભિધું કાર્ય તે આ અમાઈં;
 કાંઈ ખોસ્યા વિણ પણુ મુખા વર્ષતો તું ચકોરે,
 વાંછ્યું આપે, કશું ન વદતાં, અર્થિઓને ઉદાર. ૧૦૦

અંદકૂત

સાધી માફ, અપહિત છતાં, આટલું ઇષ્ટ બાપું !
મૈત્રીથી કે વિરહિ સમજીને દયા લાવી મારી;
આ મોંઘેરા કુચુમ સમયે જ સુહાગી ! ગમે ત્યાં,
મા ચાળો રે ! કાણુ પણ તને ચન્દ્રિકાથી વિયોગ. ૧૦૧

: શુદ્ધિ :

: પરિચય :

પૃષ્ઠ	સ્તોત્ર	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૩	૩	દયારામ	દયાનન્દ

: કાવ્ય :

૨૫	૮૬	૪	લખિ લખિ	લખિ લખિ
૨૫	૬૦	૩	બવિલાસો	બવિલાસો
૨૭	૮૬	૧	લાવિહારી	લાવિહારી

ખાસ આટલી અશુદ્ધિઓ તો વાચકો જરૂર દૂર કરે.

મહાકવિ દાસિદાસ પ્રણિત

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલનો

: અભિનવ અનુવાદ :

: સ્મૃતિશ્રંશ અથવા શાપિત શકુન્તલા :

થોડા જ અભિપ્રાયો.

મનોહર રચનાને લીધે પુસ્તક પ્રિય થઈ પડશે એવી મને ખાતરી છે.
સા. શ્રી. હયનલાલ હ. પડયા. ૨૮-૧૨-૨૬

સંસ્કૃતનાં સ્વરવૈપુલ્ય અને ધ્વનિગંધાર અને પ્રાકૃતની મહાવતા
ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં આપ સફળ થયા છે.

પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી. ૨૬-૧-૨૬.

આ પ્રયાસ સફળ થયો છે. x x x સાદી, સરળ અને ભાવવાહી શૈલીમાં
કરાયેલો આ અનુવાદ મૌલિક હોય એમ જ પ્રતીતિ થાય છે.

‘ગુજરાતી’ ૨૪-૨-૨૬

બધી રીતે આ અનુવાદ સફળ થયો છે. ‘સાહિત્ય’ માર્ચ ૧૯૨૬
પ્રથમ દૃષ્ટિએ મૌલિક પુસ્તક હોય તેવો ભાસ થાય છે.

‘નૂતન ગુજરાત’ ૧૩-૪-૨૬.

આત્માર સુધી, આ નાટક, જે અનુવાદો અને ભાષાંતરો બહાર પડ્યાં
છે તેમાં નવી ભાત પાડે છે.

‘માંડીવ’ ૧૭-૪-૨૬.

ભાષાન્તર સુવાચ્ય અને સુગમ થયું છે. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ૧૮-૫-૨૬.

૨૧

વધારે અભિપ્રાયોની જરૂર છે ? આપ જ આપની પ્રત મેળવી લો
અને આપનો નિર્ણય કરો.

કાકિન સોળ પેઢી :

: પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૨૮ :

: ઉંચા ઝોલડ કાગળ :

: મનોહર ગેટ અપ :

છતાં મૂલ્ય ખાર આના જ.

મન:સુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી.

ભામનગર

